

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КОМІТЕТІВ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

PRINCIPLES OF ACTIVITIES OF PARLIAMENTARY COMMITTEES: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Кунець І.Ю., аспірант кафедри
конституційного права та прав людини
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню правової природи юридичної категорії «правові принципи» в контексті вивчення питання діяльності парламентських комітетів. У теорії конституційного права вирізняються загальні та спеціальні принципи в системі принципів діяльності будь-якого органу влади. Чинне законодавство визначає такі принципи діяльності комітетів українського парламенту як верховенство права, законність, гласність, рівноправність, доцільність, функціональність, плановість, наукова обґрунтованість, колегіальність, вільне обговорення і вирішення питань. Визначені в законі принципи відображають специфіку діяльності саме комітету парламенту як суб'єкта законодавчої процедури, а також є важливою передумовою оцінки правомірності діяльності комітетів і законності прийняття ними рішень.

Аналізуються сучасні підходи доктринального тлумачення змісту принципів організації та діяльності комітетів як органів парламенту в аспекті сучасних проблем парламентаризму. Незважаючи на законодавче закріплення багатьох принципів, в юридичній літературі немає єдності підходів у визначенні їх змісту. Автор робить висновки, що принципи діяльності парламентських комітетів – це найбільш загальні, основоположні, нормативно-регулятивні, свідомо-вольові правила поведінки або основні начала (ідеї), які відображають сутність і соціальний зміст функціонування парламентських комітетів серед інших структурних підрозділів Верховної Ради України та у зв'язку з іншими соціальними інститутами. Однак автор вважає, що необхідне нормативне визначення у законі змісту цих принципів діяльності комітетів парламенту, оскільки вітчизняна конституційно-правова доктрина не завжди однозначно їх трактує.

Ключові слова: парламент, комітети парламенту, законопроектна діяльність, принципи організації та діяльності.

The priority directions of the constitutional and legal reform at the modern stage of the state building are the modernization of state mechanism, where the issue of the principles of activity of state authorities and their structural units takes not the last place. The success of the reform process, in the author's opinion, is stipulated not only by the existence of a constitutional building strategy, but also directly by the value and legal bases on which the bodies of state power should carry out their professional activity.

In the theory of constitutional law the general and special principles are distinguished in the system of principles of activity of any authority. The current legislation defines such principles of the Ukrainian parliament committees as the rule of law, legality, publicity, equality, expediency, functionality, planning, scientific sufficiency, collegiality, free discussion and resolution of issues. The principles, defined in the Law, reflect exactly the specific nature of the Parliamentary Committee activity as the subject of a legislative procedure, and also are an important precondition for assessing the lawfulness of the committees' activity and the legitimacy of their decisions.

The author concludes that the principles of parliamentary committees' activity are the most general, fundamental, normatively-regulatory or conscious-volitional rules of conduct or basic bases (ideas) that reflect the essence and social content of functioning of parliamentary committees among other structural subdivisions of the Verkhovna Rada of Ukraine and in relations with other social institutions. However the author considers that it is necessary to define the content of these principles of parliamentary committees activity in the Law, because the domestic constitutional and legal doctrine does not always identically interpret these principles.

Key words: parliament, committees of parliament, law-making activities, principles of organization and activity.

Постановка проблеми. На сучасному етапі державотворення пріоритетним напрямом конституційно-правової реформи є модернізація державного механізму, де питання засад діяльності органів державної влади та їх структурних одиниць займає не останнє місце. Успішність процесу реформування, на думку автора, забезпечується не лише наявністю стратегії конституційного будівництва, але й тими ціннісно-правовими засадами, на яких мають здійснювати свою професійну діяльність органи державної влади. Це питання набуває особливої *актуальності* у загальному контексті процесів розбудови в Україні правової держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання принципів права є традиційним для теорії права. Йому присвячено достатньо багато фундаментальних праць відомих українських та російських правознавців, зокрема С.С. Алексєєва, Ю.С. Шемшученка, В.С. Нерсесянца, М.І. Козюбри, Ю.О. Тихомирова, А.М. Колодія, С.П. Головатого, С.П. Погребняка та інших. У більшості наукових робіт висвітлюються переважно загальні аспекти природи та сутності принципів права. Однак в юридичній літературі небагато праць, у яких досліджується проблематика правових принципів як основи діяльності органів державної влади. Зокрема, це праці А.М. Колодія, В.О. Серьогіна, О.В. Совгіри, Г.В. Зубенка, А.Б. Медведя та інших дослідників.

Мета статті. Відсутність належного доктринального аналізу значення і ролі принципів діяльності парламент-

ських комітетів у нормотворчому процесі негативно позначається на законодавчій діяльності парламенту. Тому автор ставить за мету визначити на науковому рівні зміст визначених законом правових принципів діяльності парламентських комітетів.

Виклад основного матеріалу. Серед різноманітних тлумачень терміна «принцип» (від лат. principium – початок, основа) словник української мови визначає це поняття як «особливість, покладену в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норму, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці» [1, с. 693], що відповідає сенсу поняття «принципи діяльності».

Як зауважує А.М. Колодій, «зафіксовані у праві принципи набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий державно-владний характер, що стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм» [2, с. 19]. В сучасній юридичній літературі тривають дискусії навколо питання, що саме слід розуміти під поняттям «принципи діяльності» і чи мають вони бути обов'язково законодавчо закріпленими [3, с. 147–149]. На думку автора, досить вдало і лаконічно визначив принципи організації та діяльності державного апарату російський правознавець М.М. Марченко. Він визначив їх як найбільш важливі, ключові ідеї та положення, які лежать в основі його побудови та функціонування [4, с. 282].

Правові засади діяльності комітетів Верховної Ради України визначені у ст. 3 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [5]. Правовими принципами діяльності комітетів українського парламенту є верховенство права, законність, гласність, рівноправність, доцільність, функціональність, плановість, наукова обґрунтованість, колегіальність, вільне обговорення і вирішення питань. На жаль, у законі відсутнє визначення змісту цих принципів, що відображало б їх специфіку саме стосовно діяльності парламентських комітетів. Тому автор не може погодитися з думкою О.І. Зозулі, який вважає, що конституційно-правові засади діяльності парламентських комітетів не передбачають необхідної конкретизації сутності та змісту цих принципів, хоча сам автор проводить ґрунтовний аналіз змісту принципів верховенства права і гласності як принципів організації та діяльності парламентських комітетів і тимчасових комісій у контексті вдосконалення їх статусу та діяльності [6, с. 40]. Сенс принципів завжди носить доктринальний характер, але, як справедливо зауважує російський правознавець М.Л. Давидова, виходячи з аналізу існуючої законотворчої практики, викладення змісту кожного «принципу» в окремій статті доречно у тих випадках, коли особливо важливим є одноманітність тлумачення «принципів», зокрема у галузях публічного права, де вони виступають основою діяльності державних органів і посадових осіб [7, с. 210].

Автор аналізує наведені вище принципи з урахуванням того, що ці положення виражають найважливіші закономірності роботи комітетів як органів парламенту:

1. *Принцип верховенства права.* Доктринальне тлумачення принципу верховенства права вперше здійснив англійський учений А.В. Дайсі у своїй роботі «Вступ до науки конституційного права». Британський правознавець розглядав цей принцип у різних аспектах, зокрема як панування права, за якого будь-яка людина може бути притягнута до відповідальності у разі прямого порушення закону [8, с. 102, 114].

Верховенство права визнається українськими правознавцями основоположним принципом правової держави, «без якого не можливе гарантування прав і свобод особи, а також гарантій, які надаються їй з боку державної влади» [9, с. 256–258]. Незважаючи на формальне закріплення принципу верховенства права у ст. 3 Конституції України [10], практичне його застосування в багатьох випадках нівелюється як законодавчим органом у процесі його правотворчої діяльності, так і у процесі правозастосовної практики державними органами виконавчої та судової влади, про що свідчить практика численних звернень громадян України до Європейського суду з прав людини.

На практиці часто відбувається підміна понять «верховенство права» і «верховенство закону». В теорії права розмежовують поняття «право» і «закон»: право як мірило справедливості твориться громадянським суспільством у процесі своєї еволюції, а закон, відображаючи волю держави, не завжди є справедливим із суб'єктивної точки зору його адресатів [11, с. 100]. Тому Конституційний Суд України у своєму рішенні від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 тлумачить верховенство права як панування права в суспільстві, яке «вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [12].

Принцип верховенства права у діяльності парламентських комітетів означає, що під час законопроектної роботи кожен комітет має керуватися не тільки чинним законодавством, а й загальнолюдськими ідеями справедливості, гуманізму, милосердя, безпеки, поваги до прав людини тощо, суворо дотримуючись правил законодавчої техніки з метою унеможливлення неоднозначної інтерпретації закону у правозастосовній практиці.

2. *Принцип законності.* Конституційно-правова доктрина виходить із того, що органам державної влади, їх посадовим і службовим особам дозволено робити лише те, що безпосередньо передбачено законом.

Комітет як орган парламенту згідно з ч. 2 ст. 6 і ч. 2 ст. 19 Конституції України [10] має здійснювати свої функції на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та чинним законодавством України в межах встановленої в законодавчому порядку компетенції з метою дотримання ним прав та інтересів громадян і юридичних осіб, а також суспільних і державних інтересів. Нормативно-правова основа діяльності комітетів визначена у ст. 2 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [5]. Як показує сьогодення практика державного будівництва в аспекті політичної та соціально-економічної реформ, діяльність органів державної влади потребує не лише інституційних змін, але й певної модифікації змісту принципу законності. Річ у тому, що більшість законодавчих актів має не лише значні дефекти (колізії та прогалини в них), але й суперечать положенням Конституції України. Саме тому, на думку правознавців, на порядку денному стоїть питання заміни принципу законності на принцип правозаконності, тобто підпорядкування як усіх нормативно-правових актів, так і конкретних дій посадовців Конституції України [13, с. 138–139].

3. *Принцип гласності.* Передумовою правомірності діяльності комітету парламенту є гласність його засідань, публічність дискусій і прозорість прийняття рішень. Варто зазначити, що в юридичній літературі деякі науковці розрізняють як самостійні принципи гласності та принципи відкритості, прозорості й публічності, які, на думку О.В. Совгіри [14, с. 22], є самостійними та потребують окремого закріплення у законодавстві. Однак, виходячи з положень ст. 9 Закону, автор вважає, що зміст принципу гласності достатньо розкрито у законі.

На думку В.О. Серьогіна, принцип гласності полягає у визнанні необхідності й вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків у межах політико-правової системи [15, с. 59]. Основні форми забезпечення гласності у діяльності парламентських комітетів передбачені ст.ст. 9, 44 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [5]. Закон вимагає, щоб засідання комітету Верховної Ради України проходили відкрито, за винятком, коли за рішенням голови комітету для розгляду окремо визначених питань засідання комітету проводяться закрито. На засіданнях можуть бути присутніми представники масмедіа, громадськості, наукової та професійної спільноти для участі у розгляді та обговоренні питань суспільної значимості, лобювання інтересів певних соціальних груп.

4. *Принцип рівноправності.* Його можна розглядати у двох аспектах: рівноправність парламентських комітетів у своїх правах і обов'язках, а також як рівність усіх депутатів, які є членами комітету, у їх правах і обов'язках.

Рівноправність парламентських комітетів у своїй діяльності забезпечується на конституційному рівні. Так, у ч. 1 ст. 89 Конституції України визначено, що Верховна Рада України створює з числа народних депутатів України комітети для виконання законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій [10]. Тобто всі комітети виконують однакові функції: законопроектну, організаційну та контрольну. Також у всіх комітетах Верховна Рада України обирає голів, перших заступників, заступників голів і секретарів цих комітетів. Рівноправність комітетів передбачає відсутність між ними підпорядкованості, пріоритетності одного відносно іншого, а також при розгляді законопроектів на спільному засіданні декількох комітетів.

Така рівноправність не завжди має місце в діяльності комітетів зарубіжних парламентів. Зокрема, відомий американський політичний діяч В. Вілсону у свій час зафіксував провідну роль Комітету з правил Палати представників, який встановлює правила проведення засідань у Палаті представників, зазначивши, що «він створює визнане і достатньо концентроване керівництво в палаті ...», а тому Комітет має нести всю відповідальність за успіх чи провал сесії у Палаті представників» [16].

Принцип рівноправності гарантує однакові права і свободи членів комітету, їх рівність перед законом. У членів комітету не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань тощо, кожний народний депутат має один ухвальний голос щодо всіх питань, які розглядаються на засіданнях комітету Верховної Ради України. З іншого боку рівноправність депутатів передбачає покладення на всіх однакових за змістом обов'язків.

5. *Принцип доцільності.* Комітети парламенту, виконуючи низку важливих функцій, сприяють Верховній Раді України у належному здійсненні її законодавчої діяльності. Завдяки роботі комітетів парламент розглядає по суті законопроекти та проекти інших актів, які вже оформлені відповідно до вимог закону, регламенту та інших прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів, має усю супровідну документацію. Діяльність комітетів дозволяє уникати дублювання законопроектів, а також заощаджувати час на розгляді законопроектів, які раніше були відхилені. Крім того, комітет, працюючи над змістом законопроекту, визначає в цілому його доцільність на підставі аналізу фактичного стану явищ політичної, економічної, соціальної дійсності [17, с. 11].

6. *Принцип функціональності.* Зміст цього принципу діяльності парламентських комітетів розкривається через функції комітетів, визначених у ст. 11 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [5]: законопроектну, організаційну, контрольну.

Законопроектна функція комітетів полягає, перш за все, у розробці проектів законів та інших актів Верховної Ради України, а також попередньому розгляді та підготовці висновків і пропозицій щодо законопроектів, унесеніх суб'єктами права законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України.

Важливою та розгалуженою є організаційна функція комітетів. Кожен комітет має обов'язково планувати свою роботу на кожну чергову сесію Верховної Ради України та сприяти формуванню порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України, готуючи питання, які виносяться на розгляд парламенту.

Контрольна функція комітетів полягає перш за все в аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб із питань, віднесених до предметів впливу комітетів, а також у контролі за виконанням Державного бюджету України. Загалом такі функції властиві багатьом комітетам зарубіжних парламентів (наприклад, Латвії [18, с. 129]).

7. *Принцип плановості.* Комітети відповідно до вимог ст. 41 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР [5] та ст. 19-1 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI [19], формують плани своєї роботи до початку сесії, в яких визначають заходи, терміни, відповідальних за їх виконання членів комітету та працівників секретаріату комітету, що залучаються до підготовки та спланованих і затверджених заходів. Важливе значення для законодавчого процесу має планування законопроектної діяльності, яке значною мірою сприяє узгодженості дій суб'єктів права законодавчої ініціативи, що позитивно відображається на системі законодавчих норм, забезпечуючи її цілісність і внутрішню узгодженість [20, с. 79–80].

Планування передбачає як підготовку нових нормативно-правових актів, так і внесення змін та доповнень до раніше виданих. Крім того, планування має сприяти недопущенню законопроектів, які мають вузький предмет регулювання чи незначну соціальну цінність, запобігати законодавчому «спаму».

8. *Принцип наукової обґрунтованості.* Комітети, здійснюючи свою законопроектну діяльність, мають повно та всебічно розглянути кожен проект закону та всю супровідну документацію. Прийняті комітетом акти мають бути належно обґрунтованими. Як слушно зауважують дослідники, враховуючи те, що парламентарям, які входять до складу комітету, не завжди вистачає необхідних знань і досвіду у виробленні стратегічних моделей розвитку правового життя суспільства, рішення комітетів мають спиратися на висновки наукової експертизи проектів законодавчих актів України, що проводяться фахівцями Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України та Інституту законодавства Верховної Ради України [17, с. 11].

9. *Принцип колегіальності.* Принцип колегіальності у діяльності парламентських комітетів означає насамперед те, що реалізація повноважень комітету здійснюється групою народних депутатів, які входять до складу комітету та мають рівні права й обов'язки. Принцип колегіальності забезпечує всебічність, повноту та об'єктивність розгляду матеріалів по законопроекту, оскільки кожен член комітету має ухвальний, а не дорадчий голос.

Колегіальність означає, що всі рішення приймаються колегіально, а не одноосібно, а тому необхідно, щоб за нього проголосувала певна більшість членів комітету. З цієї точки зору колегіальність забезпечується низкою організаційно-правових гарантій. Так, ст. 24 регламенту Державної Думи Федеративних зборів Російської Федерації від 22 листопада 2008 р. № 2134-II ГД визначає, що засідання комітету є правомочним, якщо кількість присутніх на ньому членів комітету складає більше половини від загальної кількості [21]; теж саме визначено в ст. 32 регламенту Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації, прийнятого Постановою Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації від 30 січня 2002 року № 33-СФ [22]. За українським законодавством рішення комітету приймається, якщо за нього проголосувало більше половини членів комітету, які брали участь у засіданні.

10. *Принцип вільного обговорення і вирішення питань.* Світова політична практика виходить із того, що депутати парламенту в зарубіжних країнах не несуть юридичної відповідальності за свою політичну діяльність, наділяючись депутатською недоторканністю на час виконання своїх повноважень за деякими винятками, встановленими законом.

Депутатська недоторканність включає в себе індемнітет та імунітет. Індемнітет передбачає звільнення депутата від юридичної відповідальності за його висловлювання і голосування під час роботи у парламенті та його органах. Імунітет означає особливий порядок притягнення депутата до кримінальної відповідальності та застосування до нього інших заходів, які передбачають обмеження його особистих прав і свобод. Так, ст. 26 Конституції Французької Республіки від 04 жовтня 1958 р. наділяє депутатів парламенту депутатським індемнітетом та імунітетом [23].

Гарантії депутатської недоторканності знайшли своє закріплення і в українському законодавстві. Однак, сьогодні у світлі останніх змін в українському законодавстві депутатська недоторканність включає в себе лише індемнітет, позбавивши народного депутата імунітету, який породжував чиновницьке свавілля та безкарність. Таким чином, у ст. 80 Конституції України [10] та ст. 10 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII [24] визначено, що

народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання на засіданнях комітету, за винятком відповідальності за образу чи наклеп. Отже, Конституцією та законами України встановлено та гарантовано право державній посадовій особі на депутатський індемнітет, яке є додатковим правом порівняно з наданим Конституцією України кожному громадянину правом на особисту недоторканність із метою створення належних умов для виконання покладених на неї державою обов'язків і захист від незаконного втручання у її діяльність.

Виходячи з аналізу змісту вищезазначених принципів діяльності парламентських комітетів, слід погодитися з науковцями, які справедливо зазначають, що далеко не всі принципи прямо закріплюються в державних нормативно-правових актах як в Україні, так і в зарубіжних країнах, оскільки важко формалізувати та нормативно закріпити всі принципи організації та функціонування органів державної влади [3, с. 148]. Мабуть тому в теорії конституційного права вирізняються загальні та спеціальні принципи в системі принципів діяльності будь-якого органу влади, які дозволяють, на думку дослідників, встановити специфіку державного органу

(його структурного елементу) в системі вищих органів влади [25, с. 116–117]. Тому, на думку автора, варто було б зазначити серед принципів організації та діяльності парламентських комітетів також принцип дотримання високих етичних стандартів членами парламентів і принцип їх повної політичної лояльності [4, с. 283], які М.М. Марченко вирізняє серед принципів організації та діяльності органів державної влади.

Таким чином, принципи діяльності парламентських комітетів – це найбільш загальні, основоположні, нормативно-регулятивні або свідомо-вольові правила поведінки або основні начала (ідеї), які відображають сутність і соціальний зміст функціонування парламентських комітетів серед інших структурних підрозділів Верховної Ради України та у зносінах з іншими соціальними інститутами.

Визначені в законі принципи відображають специфіку діяльності саме комітету парламенту як суб'єкта законодавчої процедури, а також є важливою передумовою оцінки правомірності діяльності комітетів і законності прийняття ними рішень. Однак автор вважає, що необхідне нормативне визначення змісту цих принципів діяльності комітетів парламенту, оскільки вітчизняна конституційно-правова доктрина не завжди однозначно їх трактує.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови: в 11 т. Т. 7. Київ : Наук. думка, 1976. 724 с.
2. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
3. Данильян О.Г. Принципи організації та функціонування органів державної влади в демократичному суспільстві. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 9. С. 146–154.
4. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права : учеб. в 2 т. Т. 1. Государство. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 752 с.
5. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 19. Ст. 134.
6. Зозуля О.І. Верховенство права і гласність як принципи діяльності комітетів і тимчасових комісій Верховної Ради України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2016. Випуск 40. Том 1. С. 40–44.
7. Давыдова М.Л. Правовой принцип как нормативно-правовое предписание: техника закрепления и механизм действия. Принципы права: проблемы теории и практики. Материалы XI международной научно-практической конференции (18-22 апреля 2016 г.). В 2-х ч. Часть I. М. : РГУП, 2017. С. 205–216.
8. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution – Indianapolis: Liberty Classics. 1982. URL: http://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf.
9. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. 600 с.
10. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Колодій А. Принципи статусу та діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4–5. С. 98–103.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04> (дата звернення: 27.12.2019).
13. Богиніч О.Л. Взаємодія держави і громадянського суспільства на етапі змін. Національна правова система: реформування та оновлення : науково-аналітична доповідь / Оніщенко Н.М., Пархоменко Н.М. та ін. К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. 176 с.
14. Совгиря О.В. Принципи відкритості, прозорості та гласності діяльності Уряду: визначення змісту і співвідношення понять. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 19–26.
15. Серьогін В.О. Конституційне право України [Текст] : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2010. 368 с.
16. Wilson W. Congressional Government. A Study in American Politics / Woodrow Wilson. Boston and New-York : The Riverside Press Cambridge, 1885, 333 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/35861/35861-h/35861-h.htm> (дата звернення: 09.11.2019)
17. Тернавська В.М. Законотворча політика та її суб'єкти. Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 жовтня 2018 року / За заг. ред. Т.О. Коломоець. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. С. 9–12.
18. Регламенты в парламентской практике. Материалы международной конференции: «Регламенты в парламентской практике». Пултуск, 8-11 мая 1994 г. Редакторы-составители: Данута Лукаш, Веслав Стаськевич. 321 с.
19. Про Регламент Верховної Ради України. Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2010. № 14–15, 16–17. Ст. 133.
20. Богачова О.В. Законотворення: теоретико-прикладні аспекти. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2012. 448 с.
21. Регламент Государственной Думы Федеративного Собрания Российской Федерации от 22.11.2008 г. № 2134-II ГД. URL : <http://95.173.130.41/duma/about/regulations/chapter-4/> (дата звернення: 03.12.2019).
22. Постановление Совета Федерации Федерального Собрания Российской Федерации «О Регламенте Совета Федерации Федерального Собрания Совета Федерации» от 30.01.2002 г. № 33-СФ. URL: <http://www.consultant.ru/law/review/lawmaking/reglsovfe/> (дата звернення: 23.01.2020).
23. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. Київ : Москаленко О.М., 2018. 56 с. URL: https://pravo.org.ua/img/books/files/1522085069fr_const_final.pdf (дата звернення: 27.12.2019).
24. Про статус народного депутата України. Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.
25. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : дис... канд. юрид. наук. 12.00.02. Харків, 2006. 197 с.